
Міністерство освіти і науки України
Народна Українська академія

К.В. Кислюк, О.М. Кучер

Релігієзнавство

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України як підручник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
КОНДОР

2006

ББК 87.3. р 30
К 69

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України
(лист № 14/18.2-1199 від 7.06.2002 р.).*

Рецензенти:

д-р філос. наук, зав. кафедрою релігієзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка проф. **В. І. Лубський**;
кафедра філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія»;

д-р філос. наук, проф. кафедри теоретичної та практичної філософії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна проф. **Н. С. Корабльова**.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»
(протокол № 11 від 23 червня 2003 р.)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Української Державної академії залізничного транспорту
(протокол № 4 від 26 квітня 2005 р.)*

Кислюк К. В., Кучер О. М.

К 69 Релігієзнавство: Підручник для студентів вузів / Народ. укр. акад. — 5-є вид., виправ. і доп. — К., 2005. — 636 с.

ISBN 966-351-138-9

У книзі представлено великий і цікавий фактичний матеріал з теоретичних проблем і основних напрямів академічного релігієзнавства, історії, віровчення, культової практики, релігійної організації первісних, етнічних і регіональних, світових, нових релігійних рухів, а також язичницьких вірувань давніх слов'ян і християнства в Україні. До кожної теми дібрано уривки зі священних текстів, карти й ілюстрації, складені питання, проблемні завдання, тести. У книгу вміщено короткий релігієзнавчий словник та короткі відомості про найбільш поширені релігії минулого і сучасності.

Книга розрахована на студентів і викладачів вищих навчальних закладів, широке коло читачів, які цікавляться питаннями виникнення, розвитку і сучасного стану релігій.

ББК 87.3. р 30

ISBN 966-351-138-9

© Кислюк, К.В., Кучер О.М., 2005
© «Кондор», 2005

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. РЕЛІГІЯ ЯК ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН ЛЮДСТВА

1.1. Сутність і складові частини релігії.....	8
1.2. Феномен релігійної свідомості.....	21
1.3. Основні теорії сутності і походження релігії.....	26
1.4. Функції релігії.....	33
1.5. Класифікація релігій.....	38

РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЄЗНАВСТВО ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

2.1. Предмет і структура релігієзнавства. Релігієзнавство та богослов'я (теологія).....	43
2.2. Філософія релігії.....	52
2.3. Соціологія релігії.....	55
2.4. Психологія релігії.....	58
2.5. Географія релігії.....	63
2.6. Історія релігії.....	67
2.7. Феноменологія релігії.....	70

РОЗДІЛ 3. ПЕРВІСНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ

3.1. Особливості первісних форм релігії.....	77
3.2. Фетишизм.....	78
3.3. Тотемізм.....	81
3.4. Анімізм. Племінні культури.....	87
3.5. Магія. Табу.....	95
3.6. Шаманізм.....	103

РОЗДІЛ 4. ЕТНІЧНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

4.1. Особливості етнічних та регіональних релігій.....	111
4.2. Іудаїзм: історія, віровчення, культ.....	115
4.3. Зороастризм: звичаї та вірування.....	137
4.4. Індуїзм — релігія давньої і сучасної Індії.....	147

РОЗДІЛ 5. БУДДИЗМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ

5.1. Поняття світової релігії.....	165
5.2. Життя Гаутами Будди.....	167
5.3. Буддійське віровчення.....	176
5.4. Культурна практика буддизму.....	183

5.5. Розповсюдження буддизму. Основні напрями в буддизмі.....	193
5.6. Ламаїзм.....	203
5.7. Чань-буддизм.....	211

РОЗДІЛ 6. ВИНИКНЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА

6.1. Релігійні витоки християнства.....	224
6.2. Євангельська проповідь Ісуса.....	228
6.3. Розповсюдження й організаційне оформлення християнства.....	234

РОЗДІЛ 7. ЕВОЛЮЦІЯ ХРИСТИЯНСТВА

7.1. Особливості віровчення, культу і церковної організації православ'я.....	244
7.2. Особливості віровчення, культу і церковної організації католицизму.....	264
7.3. Віровчення й культ протестантських віросповідань.....	276

РОЗДІЛ 8. ІСЛАМ

8.1. Загальна характеристика ісламу.....	296
8.2. Життя пророка Мухаммада.....	298
8.3. Основні положення віровчення ісламу. Коран.....	304
8.4. «Стовпи» культової практики ісламу. Шаріат.....	314
8.5. Особливості релігійної організації. Основні течії в ісламі.....	335

РОЗДІЛ 9. ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ

9.1. Феномен язичництва. Основні язичницькі вірування.....	347
9.2. Язичницький пантеон і культ. Історична доля язичництва.....	353
9.3. Витоки християнства на Русі.....	365
9.4. Історія Православної Церкви в Україні.....	368
9.5. Греко-Католицька Церква.....	383
9.6. Протестантизм в історії України.....	387
9.7. Сучасна релігійна ситуація в Україні.....	396
9.8. Конституційно-правові засади забезпечення свободи совісті і релігії в Україні. Державно-релігійні стосунки.....	415

РОЗДІЛ 10. НОВІ РЕЛІГІЙНІ РУХИ

10.1. Нові релігійні рухи: характерні риси і класифікація....	425
10.2. Неохристиянські релігійні об'єднання.....	432
10.3. Неоорієнтальні релігії.....	443
10.4. Саєнтологічні напрями.....	449
10.5. Синтетичні релігії.....	455
10.6. Неоязичницькі організації.....	462
10.7. Сатанинські організації.....	469

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ ДО ВСІХ ТЕМ КУРСУ

Текст 1.1. Біблія. Старий Заповіт. Приповідка про Авраама та його сина Ісака.....	477
Текст 2.1. У. Джеймс. Відношення філософії до релігії.....	479
Текст 2.2. Протоієрей О. Мень. Релігія в житті людини.....	480
Текст 3.1. Обряди ініціації.....	482
Текст 3.2. Система табу.....	484
Текст 4.1. Біблія. Старий Заповіт. Укладання завіту. Десять заповідей.....	486
Текст 4.2. Бгавад-Гіта. Переселення душ.....	489
Текст 5.1. Типітака. Сутта-пітака. Махавагга. Вогневе казання.....	490
Текст 6.1. Біблія. Новий Заповіт. Євангельська біографія Ісуса.....	492
Текст 6.2. Біблія. Новий Заповіт. Нагорна проповідь.....	498
Текст 6.3. Біблія. Новий Заповіт. Найбільша заповідь.....	500
Текст 7.1. Нікео-Константинопольський Символ віри.....	500
Текст 7.2. Найуживаніші християнські молитви.....	501
Текст 7.3. Біблія. Старий Заповіт. Створення світу.....	502
Текст 7.4. Біблія. Старий Заповіт. Гріхопадіння.....	504
Текст 7.5. Біблія. Новий Заповіт. Страшний суд (Об'явлення Іоанна Богослова 21, 22).....	507
Текст 7.6. Православний Катехізис. Чесноти, добрі діла і гріхи.....	510
Текст 7.7. Устав Антонія Великого.....	511
Текст 7.8. Мартін Лютер. Диспут про з'ясування дієвості індальгенції (95).....	513
Текст 7.9. Аугсбурзьке визнання.....	516
Текст 8.1. Уривки зі Священного Корану.....	518
Текст 9.1. Повість минулих літ. Людське язичницьке жертвопринесення.....	521

Текст 9.2. Купальське свято (І. Нечуй-Левицький).....	522
Текст 9.3. Повість минулих літ. Андріївська легенда.....	523
Текст 9.4. Повість минулих літ. Хрещення Русі.....	524
Текст 9.5. Устав князя Володимира Святославича про десятини, суди та людей церковних.....	529
Текст 9.6. Повість минулих літ. Заснування Києво-Печерської лаври.....	530
Текст 9.7. Берестейська церковна унія.....	532
Текст 9.8. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (вибрані статті).....	535
Текст 9.9. «Що вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться...». Заповіт патріарха Київського і всієї України Мстислава.....	538
Текст 10.1. Ритуал у кришнаїтів (Бгагават-Гіта як вона є).....	540
Текст 10.2. Л. Силенко про свою віру (Святе Вчення. Силенкова Віра в Дажбога).....	542
Текст 10.3. Робота педагогічних колективів щодо попередження залучення дітей і підлітків до діяльності релігійних організацій харизматичного спрямування (Лист Міносвіти України).....	544
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ВСІХ ТЕМ КУРСУ	547
КОРОТКИЙ РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ СЛОВНИК	559
КОРОТКИЙ ДОВІДНИК НАЙВІДОМШИХ РЕЛІГІЙ МИНУЛОГО І СУЧАСНОСТІ	571
НАЙБІЛЬШ ЦІКАВІ INTERNET-САЙТИ З РЕЛІГІЄЗНАВСТВА	593
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	598
ЗВЕДЕНІ ТАБЛИЦІ	623
КАРТИ	627

ПЕРЕДМОВА

Ця книга написана на основі матеріалів викладання курсу релігієзнавства у провідному експериментальному навчально-науковому комплексі України — Харківському гуманітарному університеті «Народна українська академія». Структура 5-го, виправленого і доповненого, видання відповідає вимогам освітньо-професійних програм щодо змісту циклу гуманітарної підготовки, затверджених МОН України.

Для даної праці обрано найбільш поширений — тематичний спосіб компонування матеріалу. У той же час сам виклад автори прагнули зробити по можливості детальним і достатньо фундаментальним, таким, що спирається на першоджерела. При поданні матеріалу вони дотримувались методологічного підходу одночасного висвітлення будь-якого питання з двох позицій — релігійної і наукової, не віддаючи переваги жодній з них.

Завдяки системі перехресних посилань, логічним продовженням навчального матеріалу стають тексти першоджерел. До них включені не тільки уривки зі священних текстів різних релігій, а й твори видатних релігійних діячів і класиків релігієзнавства, найважливіші релігійні документи, описи релігійних обрядів. Частина з цих документів дотепер була мало доступна. Фрагменти першоджерел призначені не тільки для доповнення змісту, а й поглиблення розуміння основного тексту. Крім того, на наш погляд, вони відкривають читачеві можливість краще уявити собі специфіку релігійного світогляду в цілому.

До кожного розділу пропонуються питання і завдання мнемонічного (тестові завдання), репродуктивного і творчого характеру.

До великого списку рекомендованої літератури (понад 500 найменувань) увійшла велика частина навчальних, наукових і науково-популярних видань, що є в бібліотеках, а також найцікавіші статті з періодичної літератури.

Видання містить велику кількість карт, схем та ілюстрацій до всіх розглянутих тем, а також посилання на релігієзнавчі та релігійні web-сторінки.

Автори висловлюють глибоку вдячність ректорові Народної української академії проф. В.І. Астаховій за всебічну допомогу й підтримку в роботі, проф. В.І. Лубському, проф. Н.С. Корабльовій і проф. М.Д. Култаєвій за корисні зауваження і консультації при написанні книги, її рецензуванні та підготовці до видання.

РОЗДІЛ 1

РЕЛІГІЯ ЯК ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН ЛЮДСТВА

1.1. СУТНІСТЬ І СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ РЕЛІГІЇ

Релігія супроводжує людство протягом значної частини його історії і на сьогоднішній день охоплює до 80 % населення земної кулі. І все ж таки вона є сферою, мало зрозумілою і для звичайних людей, і для фахівців. Причин тому багато. Дати одне визначення того, що ж таке релігія, навряд чи можливо вже тому, що відома величезна кількість релігій минулого і сьогодення. По-друге, релігію найчастіше оцінюють за її зовнішніми ознаками, тому що вона практикується її послідовниками в культурі, тоді як для віруючої людини вона полягає в глибоко особистому внутрішньому діалозі з чимось надприродним. Нарешті, кожен дослідник визначає релігію відповідно до своїх теоретичних і методологічних уподобань й особистого ставлення до предмета свого вивчення (віруючий або невіруючий).

Слово «релігія» походить від латин. religio — благочестя, святиня, предмет культу. В європейській культурі воно поширюється починаючи приблизно з XVI ст. До цього слово «релігія» іноді зустрічалося в книжковій мові без постійного значення, а замість нього вживалися синоніми «віра», «вірування», «побожність».

Поняття «**релігія**» означає віру, особливий погляд на світ, сукупність обрядово-культових дій, що впливають із переконаності в існуванні того або іншого різновиду надприродного, а також об'єднання віруючих людей у певну організацію.

Разом з тим, слід уточнити, що в інших культурах сукупність явищ, які відповідають за змістом слову «релігія», передається іншими поняттями. Наприклад, у санскриті (святина і літературна мова буддистів та індуїстів) це слово «Дхарма» — вчення, чеснота, моральна якість, закон, зразок, порядок, світобудова. Воно позначає цінності, норми й правила, які визначають повсякденну діяльність людини, її поведінку в суспільстві і мету її життя відповідно до того місця, яке ця людина займає у Всесвіті від народження. В ісламі використовується поняття «дин», що означає безумовну відданість Аллаху, віру в абсолютну обумовленість його волею всіх подій, які відбуваються в людському житті, що спонукає до сумлінного виконання основних релігійних розпоряджень — від щоденної п'ятикратної молитви до заборони на вживання в їжу свинини.

Як видно з визначення, релігія містить у собі чотири основні частини: віру, віровчення, культ і організацію.

Основу релігії, без якої вона неможлива, складає **віра** — *особливий психічний стан повного визнання й прийняття якогось твердження або установки без достатніх обґрунтувань*. «А віра то підстава сподіваного, доказ небаченого» (Євр. 11:1). Чудовий приклад релігійної віри дає нам біблійна історія про Авраама і його сина Ісака. У цій притчі розповідається про те, як Бог вирішив випробувати міцність віри Авраама, перш ніж зробити його «праотцем» людства, і зажадав принесення в жертву єдиного улюбленого сина Ісака. Коли ж Авраам без зовні помітних вагань довів ділом свою готовність виконати волю Бога, в останню мить Господь замінив хлопця на барана (Бут. 22) (див. текст 1.1). Цікавий аналіз цього надзвичайного акту, головна дійова особа якого в наш час, безумовно, опинилася б на лаві підсудних чи в психіатричній лікарні, було здійснено датським філософом ХІХ ст. Сереном К'еркегором. На думку С. К'еркегора, з точки зору розуму віра є цілком парадоксальним феноменом, «згідно з яким одиничний індивід як одиничний стоїть в абсолютному відношенні до абсолюту»¹. Іншими словами, віра є станом особистісного зв'язку окремої людини з Богом, який підносить людину над звичайними людськими мораллю та правом, оскільки він встановлюється тільки

¹К'еркегор С. Страх и трепет. — М., 1993. — С. 109.

після зречення цією людиною всього земного, очищення нею своєї душі. Згадана притча про Авраама та його сина Ісаака показує головні ознаки віри:

- Глибоку упевненість у *реальному* існуванні надприродного.
- Позитивне ставлення до предмета віри. Воно, як правило, характеризується не тільки відсутністю сумнівів, а й також і бажанням відстоювати свої вірування як єдино істинні, поширювати їх серед інших людей.

- Уявлення про наявність особливого зв'язку між людиною та тим, у що вона вірить. Релігійна людина вірить, що надприродне справляє на світ, у якому вона живе, та на її особисту долю вирішальний вплив, натомість за допомогою особливих (культових) дій вона сама також здатна справляти вплив на надприродне. Ось чому будь-яка релігія потребує певної організаційної структури, що виконує роль посередника між надприродним і людиною.

- Особистісний характер віри, її здатність задовольняти конкретні потреби індивідуального «Я» віруючої людини.

- Емоційно-чуттєвий характер.

На думку віруючих людей, релігійна віра є не тільки звичайним переживанням поряд із іншими почуттями. До того ж її не можна вважати чимось алогічним. Вона має специфічно-пізнавальне значення як спосіб проникнення у божественні таємниці, дає людині не знання, а мудрість. Віра веде до осяяння розуму, завдяки якому той дізнається про сенс людського існування на Землі, разом із тим здобуваючи уявлення про світ, в якому живе людина. Віруючі також запевняють, що здатність до віри закладена у душу людини Богом у момент Творіння. Отже, річ у тому, щоб задовольнити спрагу віри, знайти її у глибинах власного «Я».

З другого боку, віру часто протиставляють знанню, яке набувається наукою і філософією. Вважається, що на відміну від віри знання є теоретично і практично обґрунтованим (наука), логічно несуперечливим та аргументованим (філософія). Однак значна частина великих учених ХХ ст. не бачила нездоланої прірви між релігією і наукою. Наведемо для прикладу вислів знаменитого фізика М. Планка: «Божество, до якого релігійна людина намагається наблизитися за допомогою релігійних символів, рівноцінне, власне кажучи, тій природі, що виявляється в законах, силі, про яку дослідник певною мірою отримує уявлення за допомогою своїх органів почуттів... Отже, і релігія, і природознавство потребують віри в Бога,

при цьому для релігії Бог стоїть на початку будь-яких роздумів, а для природознавства — наприкінці»¹.

Якщо ж феномен віри розглядати з суто наукової точки зору, то виявляється, що вона дійсно будується на цілком природних психологічних засадах. До числа таких засад можуть бути віднесені:

- емоції та почуття — як позитивні (любов, надія), так і негативні (жах перед невідомим);
- воля (тому що релігійна віра має на увазі свідому концентрацію всього психічного життя людини на релігійних образах і почуттях);
- уява, завдяки якій абстрактне і розпливчате поняття «надприродних сил» отримує в свідомості звичайної людини конкретні образи богів, ангелів, духів тощо.

Особлива налаштованість усіх цих звичайних для людини психологічних проявів на релігійний лад стає можливою лише під впливом тривалої незадоволеності багатьох її потреб: світоглядних, пізнавальних, естетичних, матеріальних тощо. Хоч би якою була причина цього — чи низька активність самої людини, чи несприятливі соціальні умови її життя, але там, де не підходять природні шляхи досягнення мети, з'являється віра у надприродне. Таким чином, віру можна цілком вважати природною властивістю людської свідомості.

Говорячи про віру, слід зазначити, що віра буває релігійною й нерелігійною. Основна ознака релігійної віри — це тверде переконання людини або людей в існуванні надприродного, тоді як нерелігійна віра цієї ознаки позбавлена.

Зрештою, така віра може виявлятися у будь-якій сфері діяльності людини:

- економічній (віра в успіх продажу певного товару);
- політичній (віра у видатні здатності когось із політичних лідерів);
- моральній (віра в силу моральних законів, ідеалів, норм);
- художній (віра в реальність подій чи героїв, про яких написано у книжці);
- науковій (віра у позитивний вплив наукових досягнень на людську цивілізацію).

Віровчення — *систематизований виклад змісту віри в догматах, істинах, визнаних раз і назавжди незмінними*. Зміст віровчення охоплює не тільки безпосередньо релігійні істини, а й погляди релігії на

¹ Планк М. Религия и естествознание // Вопр. философии. — 1990. — С. 35.

економічний, політичний, суспільний устрій, моральні засади людського життя тощо.

У найбільш значних релігіях віровчення міститься у Священних книгах — *Священному Писанні*, як, наприклад, Біблії для християн і Корані для мусульман. Священне Писання за своєю сутністю вважається Одкровенням, з яким Бог звернувся до людей, тож в істинність цього одкровення залишається лише вірити. Цікаві подробиці цього надзвичайного дійства зберегли нам спогади засновника ісламу — Пророка Мухаммада. Він розповідав, що якось вночі, коли він за звичкою усамітнися в гірській печері в околицях Мекки, до нього з'явився хтось із загорнутим у тканину сувоем і наказав: «Читай!». Кілька разів Мухаммад відмовлявся це робити, посилаючись на свою неписьменність, і тоді незнайомиць починав душити Мухаммада шматком тканини поки, нарешті, у нього не зазвучало в голові: «Читай! В ім'я Господа твого, котрий створив людину зі згустку! Читай! І Господь твій найщедріший, який навчив людину того, чого вона не знала!» (Коран, 96:1—3). Мухаммад повторив це і був залишений у спокої. Однак, коли він прокинувся, виявилось, що в серці йому немов було зроблено напис з цих слів. Він вийшов на схил гори і раптом почув голос з неба: «О, Мухаммаде, Ти — Посланець Аллаха, а я — [ангел] Джібраїл». У небесах, обпершись на обрій, стояв його нічний гість. Куди б Мухаммад не обертався, він усе одно виявлявся перед ним. Потім Джібраїл зник¹.

Божественний характер Писання не забороняє коментувати та тлумачити його, щоб зробити більш зрозумілим для обмеженого людського розуму. Така практика, зокрема, була поширена в західноєвропейських середньовічних університетах, де кожне слово Біблії тлумачилося в кількох сенсах (звідси походить розділення біблійних книг на глави та рядки звичне для нас, однак відсутнє в їх оригіналах). (Для довідки: Біблія має 1189 розділів: 929 у Старому і 260 — у Новому Заповіті. Найдовший розділ — Псалом 118, найкоротший — Псалом 116. Найдовший вірш міститься в книзі Естер — 8:12, найкоротший — у Євангелії від Іоанна — 11:35).

Певною мірою коментаторську функцію щодо Священного Писання виконує інший різновид священних текстів — *Святе Передання*, написане людьми, але завдяки божественному натхненню. Прикладом такого Передання може бути єврейський коментар до

¹ *Ибн Хишам*. Жизнеописание господина нашего Мухаммада, посланника Аллаха//Хрестоматия по исламу: Пер. с араб.— М., 1994.— С. 19.

Старого Заповіту — Талмуд, сама назва якого вже набула переносного значення.

Виявити своє ставлення до того, у що або в кого вірить релігійна людина, вона може через зовнішні дії, які називають культом.

Культ (латин. *cultus* — догляд, поклоніння) — *система (упорядкована сукупність) визначених, установлених у деталях індивідуальних і колективних обрядів, за допомогою яких людина містичним чином спілкується з надприродним*. Найбільш відома серед обрядів релігійного культу (хресне знамення, поклони, кроплення святою водою, жертвопринесення, запалювання свічок тощо) *молитва* — індивідуальне або колективне словесне звернення віруючих до предмета своєї віри.

Прикметна риса культової діяльності — її *символічний характер*. Він полягає у тому, що слова й рухи під час виконання релігійних обрядів, усі предмети культової діяльності в очах віруючих є носіями певного втаємниченого, надприродного значення, оскільки зрозуміло, що пряма взаємодія між природним і надприродним неможлива. У цьому полягає принципова різниця між релігійними обрядами та обрядами нерелігійними (шлюбні церемонії, обряди на честь досягнення повноліття), якими супроводжується суспільне життя людини. Культова діяльність (ще одна її особливість) *канонічна*, тобто не підлягає ніяким довільним змінам. Жодні зміни в системі культового канону часто розглядаються релігійними організаціями як спотворення істинної віри. Історії релігії відомо багато прикладів, коли питання про порядок культових дій ставало однією з причин розколів. Так трапилось у середині XVII ст. коли від Руської Православної Церкви відокремилися старообрядці, котрі не погоджувалися з реформаторськими нововведеннями її глави — патріарха Никона хреститися трьома пальцями замість двох і деякими іншими такими ж незначними видозмінами у культовій практиці.

Норми та еталони культових актів складаються на основі релігійних поглядів. Ці погляди зазвичай торкаються уявлення про деяку Першоподію, що не тільки започаткувала дану релігію (життя Христа, життя Будди), а й поєднала в собі весь сенс і кінцеву мету існування людини та світу. Саме ця подія символічним чином відтворюється під час виконання культових дій. Наприклад, таїнство хрещення шляхом занурення у воду, яке практикується на знак прийняття християнства, означає, що новохрещений занурений в Ісуса Христа, і таким чином з Ним умер, похований і воскрес, омийтий від гріхів. Сукупність приписів і правил, які визначають порядок виконання обрядів, церемоній релігійного культу, є його *ритуалом*.

Першою формою фіксації релігійного канону можна вважати релігійну міфологію, що пояснювала «сюжети» культових актів. Надалі він фіксується у священних текстах.

Для відправлення релігійного культу віруючим потрібні спеціальні культові засоби. До культових засобів належать насамперед культові споруди. Крім них, засобами культу можна вважати релігійні зображення і скульптури, спеціальне начиння, яке використовується для богослужіння, особливий одяг служителів культу, музику. Усі ці засоби, як правило, мають передати віруючим певні релігійні ідеї. Зазвичай зовнішній вигляд та оздоблення культових споруд, їхнє внутрішнє планування, вибір особливого місцеположення покликані продемонструвати велич й всемогутність надприродного, священну гармонію і досконалість створеного і керованого ним світу.

Індивідуальний або колективний характер культових дій залежить від форми обряду (сповідь у християнстві індивідуальна, урочисте богослужіння — літургія — колективне), його призначення (в ісламі поряд із колективною ритуальною молитвою — намазом існує й індивідуальне молитовне спілкування з Аллахом), ступенем релігійності конкретного віруючого тощо.

Культ у релігії має потрійне значення. По-перше, за допомогою культу немовби встановлюється і підтримується зворотний зв'язок між світом природним (земним, людським) і світом надприродним (небесним, божественним). Від такого зв'язку людина очікує насамперед необхідної участі «горнього світу» у своїй долі та долях інших людей. Залежно від релігії, уявлення про характер такого впливу може бути різним: і магічним, і залежним від цінності принесених жертв або кількості прочитаних молитов, і відповідним «добрим справам» тощо. Відтворення такого зворотного зв'язку в релігійному культурі підкреслює специфіку релігії, оскільки «надприродний» світ так чи інакше фігурує не тільки в давніх і сучасних міфах (комуністичне суспільство, побудоване на принципі «від кожного по здатності — кожному по потребі»), а й у багатьох різновидах світської, нерелігійної, свідомості («належне» — у моралі, «абсолютний дух», «воля» — у різних філософських вченнях).

По-друге, система культових дій у всій її складності і розгалуженості постійно підтримує релігійну віру, є зовнішнім вираженням цієї віри. За допомогою культових дій і засобів у свідомості віруючих відтворюються релігійні образи (святих, ангелів) та виникають релігійні почуття. В їхньому розумінні ці образи й відчуття є цілком реальними ознаками спілкування з надприродним. На думку самих

учасників культових дій, вони можуть бути спрямовані також і на досягнення матеріального результату (викликати дощ, видужати важко хворому). Уявіть на хвилину якусь релігійну течію, що цілком відкинула б усякий культ. Природно, що вона перестала б бути релігією, а перетворилася б на богословську школу з вивчення й тлумачення якихось релігійних ідей.

По-третє, спільні культові дії сприяють зміцненню стосунків між віруючими у межах тієї релігійної організації, до якої вони належать, а також є одним із найдієвіших засобів навернення до того чи іншого сповідання неофітів — нових віруючих.

Культ є найважливішим показником ступеня зрілості релігії — чим більше вона розвинута, тим складнішим і регулярнішим стає культ. Так, у християнстві богослужбовий канон розписаний за годинами, днями тижня і річними датами.

Оскільки обрядово-культова система релігії, як правило, являє собою систему колективних дій, то ці дії потребують упорядкування, організації.

Релігійна організація — *оформлене об'єднання віруючих однієї релігії, найчастіше очолюване служителями культу.*

На думку віруючих, у конкретному випадку — християн — релігійна організація є особливою спільнотою людей, главою якої є Ісус Христос. Члени цієї організації об'єднані Святим Духом, що перебуває в усіх її членах. Таким чином релігійне об'єднання обертається на містичну єдність, яка належить до сфери божественного.

Існує багато різновидів релігійних організацій. Форма релігійної організації залежить від рівня розвитку тієї чи іншої релігії, а також критеріїв їхнього виділення.

Релігійна група — *порівняно невеликий колектив людей, що спільно відправляє релігійні обряди.* Ця форма релігійної організації поширена як юридичний термін у релігійному законодавстві різних країн. Наприклад, у федеральному законі Російської Федерації «Про свободу совісті і релігійні об'єднання» зазначено, що «релігійні групи мають право проводити богослужіння, інші релігійні обряди і церемонії, а також здійснювати навчання релігії і релігійне виховання своїх послідовників» (ст. 7.3). Для здійснення богослужбової діяльності використовується майно і приміщення самих учасників (ст. 7.1).

Релігійна громада *являє собою первинне територіальне об'єднання віруючих, які належать до певного релігійного напрямку.* Іншими її ознаками є:

- добровільне контрольоване членство (законодавче, не менше 10 осіб);
- високий ступінь регулярності культу;
- відсутність централізованого керівництва при наявності серед віруючих осіб, наділених функціями священнослужителів.

За своєю формою релігійна громада передбачає автономність й самокерованість, однак виглядати вона може по-різному. Громаду може очолювати один лідер. Він не обов'язково має бути професійним служителем культу, але може розраховувати на фінансове утримання за рахунок коштів громади. На чолі громади може стояти спеціальна рада із певної кількості обраних загальними зборами найшанованіших віруючих, яким доручається на певний проміжок часу керівництво громадою — причому як організаційне, так і ідейно-теоретичне.

Існує й інший тип релігійних громад — ієрархічний. Громади ієрархічного типу є лише первинними релігійними одиницями більш централізованої релігійної організації на певній території. У такому разі вони підпорядковуються центральному органу управління організації — ідеологічно, організаційно, фінансово, а відтак мають лише відносно автономний статус. Як правило, релігійні громади такого типу очолюються одноосібно професійним служителем культу, що забезпечує кращий ступінь підпорядкованості.

Головне завдання громади — спільна культурна діяльність, задля реалізації якої громади будують власні культурні споруди й утримують штат їхніх служителів. Не менш важливим різновидом релігійної діяльності громади є виконання місіонерського обов'язку. До завдань багатьох релігійних громад належить також добродійна діяльність. Таким чином, функціонування релігійної громади забезпечує постійне відтворення релігійних переконань особи та її віддане служіння релігійному ідеалу. У той же час, згуртованість й активність конкретної громади справляє значний вплив на навколишнє середовище, сприяючи поширенню тієї релігії, яку вона представляє.

Через стадію громади пройшли усі світові релігії — буддизм, християнство, іслам — на ранніх етапах своєї історії. Територіальні об'єднання мусульман у різних країнах продовжують репрезентувати цю форму релігійної організації й у наш час. У різних напрямках християнства переважає ієрархічний тип громади як первинної ланки більш централізованого організаційного утворення (наприклад, єпархії, дієцезії, суперінтендатури).

Деномінація (латин. *denominatio* — наділення спеціальним ім'ям) — релігійне об'єднання, що перебуває в стадії організаційного оформлення. Цей термін використовується також як синонім слів «віросповідання», «конфесія», що означають приналежність до визначеної релігії. Деномінація є широким релігійним об'єднанням. Їй властиве пряме, обліковане членство. Керують деномінацією органи, обрані віруючими. Хоча серед групи служителів культу в деномінації часто виділяється невелика кількість людей, яким надається «особливий дар» розуміння й витлумачення «Слова Божого». Деномінаціями вважаються понад 200 релігійних організацій з центрами у Сполучених Штатах Америки. Це переважним чином різні напрями такого відгалуження християнства, як протестантизм (баптисти, адвентисти, методисти).

Церква (грецьк. *κυριακον* — «Господній дім») являє собою централізоване, численне самоврядне об'єднання віруючих, яке склалося на основі спільності релігійних уявлень та культової діяльності. Для цього типу релігійного об'єднання характерні такі ознаки:

- централізоване ієрархічне управління;
- наявність професійного священства (кліру), чітко відокремленого від простих віруючих (мирян);
- зовнішнє формальне членство замість облікованого. Фактично членом Церкви вважається кожна людина, про що красномовно свідчить обряд хрещення немовлят у деяких напрямках християнства.

У канонічному праві Римо-Католицької Церкви невід'ємною ознакою Церкви є наявність єпископату — адміністративних округів, які об'єднують громади, місії, монастирі на певній значній території.

Церква є вищою формою релігійної організації. Рівню Церкви в організаційному відношенні якраз відповідає історично панівне в нашій країні православ'я.

Секта (латин. *secta* — вчення, напрям) — релігійне об'єднання із самобутнім віровченням і культом, що, як правило, відколося від більш великої організації та характеризується порівняною нечисленністю, замкнутістю, ізоляваністю від світу й від інших релігій, претензіями на винятковість поглядів, що сповідуються його прихильниками.

Сектантські догмати прості, але тяжіють до основ вчення тієї релігії, з якої виникла секта. Самобутність сектантського віровчення зводиться до того, що якісь другорядні елементи віри, які вже існували у вихідній релігії, тут зводяться до положення центральних. Наприклад, це можуть бути зцілення, пробудження або вчення про кінець світу.

Культурна практика сектантів на ділі спрямована не на підтримку внутрішнього духовного зв'язку з надприродним, а на демонстрацію свого різко негативного ставлення до світу. Численні заборони, дотримання яких вимагає від своїх прихильників секта, покликані зіграти роль своєрідного сита, проходячи через яке, гідні відокремлюються від негідних. Така поведінкова твердість виробляє почуття приналежності до елітарної меншості, що володіє недоступною всім іншим повною й остаточною істиною.

Влада в секті, як правило, дається завдяки особистим «духовним дарам» і визнанню «духовної сили». Її лідери виявляються в результаті особливого натхнення, що начебто сходить на людей.

Як правило, секти — досить короткочасні об'єднання й не існують довше, ніж життя одного покоління. Проте їхня доля складається по-різному. Одні секти розпадаються, зазвичай після відходу від керівництва сектою її лідера. Інші секти вписуються у суспільство, розширюють свої лави й розвивають бюрократичні структури управління, перетворюючись на деномінації. Це відбувається через достатньо природний процес — дорослі діти членів секти, виховані вже в дусі її віровчення, більше не потребують навернення в «істинну віру», драматичного зламу життя, на яких більше не акцентується увага. Нарешті, деяким сектам вдається зберігати себе, використовуючи певні засоби самозбереження — сувору дисципліну, винятковий колективізм в усіх сферах життя членів секти, обмеження на спілкування із зовнішнім світом, шлюби тільки між «своїми» тощо.

Терміном «культ» позначають *невелику за чисельністю, короткочасну, часто територіально локальну релігійну організацію з нерозвиненою організаційною структурою, але прикметною: 1) оригінальною культурною діяльністю, яка радикально відрізняється від пануючої в суспільстві релігійної традиції; 2) яскравою особистістю лідера*. У цьому значенні термін «культ» частіше за все використовується для позначення сучасних нетрадиційних релігійних об'єднань на зразок сумно відомого в Україні в 1990-х рр. «Білого братства» на чолі з Марією Деві Христос. Лише зрідка західні дослідники позначають ним невеличкі релігійні угруповання, які частково не визнають основні положення загальнохристиянських Символів віри.

«**Таємні товариства**» — це асоціації, мета, порядок членства, ритуали, навіть саме їхнє існування є таємним і відкривається тільки вузькому колу посвячених. Релігійний характер має лише незначна частина відомих з історії таємних об'єднань — політичних, економіч-

них, кримінальних. Термін «таємні товариства», на наш погляд, найдоцільніше вживати щодо двох типів релігійних організацій — до таємних союзів у первісних релігіях, які, наприклад, збереглися у багатьох африканських народностей, а також до деяких сучасних нетрадиційних релігійних організацій. Прикладом таких організацій може служити американський Ку-Клукс-Клан. Ця організація виникла після Громадянської війни 60-х рр. XIX ст. для боротьби з афроамериканцями. Після свого відродження у 1920-х рр. Ку-Клукс-Клан перетворився на товариство релігійної спрямованості, що протистояло католикам, іудеям, взагалі «іновірцям». За традицією, щоб зберегти таємницю, його члени здійснюють свої ритуали і навіть проводять публічні ходи у білих балахонах і натягнутих на обличчя ковпаках.

Так само як і щодо культу, щодо релігійної організації діє закономірність — чим більш зрілою є та чи інша релігія, тим більш численною і складною є релігійна організація.

Якщо ж у якійсь релігії не буде хоча б одного з цих елементів, вона не буде вже й релігією в повному сенсі цього слова. І справді, важко уявити собі релігію без віри, віровчення, культу або організації.

Існує ще цілий ряд елементів, властивих кожній релігії (її догматичне і моральне вчення, аскетичні принципи й правила життя тощо); усі вони органічно і логічно пов'язані із зазначеними вище основними чотирма частинами релігії.

Релігія має також два боки: **зовнішній** — як вона уявляється сторонньому спостерігачеві, і **внутрішній**, який відкривається віруючому, що живе відповідно до духовних і моральних принципів тієї або іншої релігії.

Із зовнішнього боку релігія є:

- у суспільно-практичному сенсі — організацією з визначеною структурою управління (Церква), правилами життя своїх послідовників, культом;

- у філософському плані — світоглядом, що містить у собі систему конкретних положень (істин).

До істин релігії належать такі.

- Сповідання духовного, досконалого, розумного, особистого Начала — Бога, який є Джерелом (Причиною) буття усього, що існує, у тому числі людини, і завжди є активно присутнім у світі. Ця ідея може мати дуже різноманітні за формою, змістом і ступенем ясності вираження в різних релігіях: монотеїстичних (віра в єдиного Бога), політеїстичних (віра в багатьох богів), дуалістичних (віра в два Боже-

ственних начала: добре й зле), анімістичних (віра в наявність душі у всіх сил і явищ природного світу).

- Переконавання в тому, що людина здатна до спілкування, єднання з Богом і досконалого, вічного з Ним життя. Ця аксіома релігійного вчення складає фактично саму його сутність.

- Віра в буття світу надприродного, вступаючи в духовний контакт із яким (своїми чесними або, навпаки, аморальними вчинками), людина у великому ступені визначає своє життя.

З внутрішнього боку релігія — це особливе духовне життя, що відкриває людині надприродний світ.

Існують й інші точки зору на структуру релігії. Згідно з однією з них до зовнішньої структури релігії належать: *релігійні уявлення* (комплекс ідей і образів, пов'язаних з вірою в надприродне); *релігійні дії* (обряди, ритуали і звичаї, за допомогою яких віруючі спілкуються з надприродним), *релігійні настрої* (емоційно-психологічні стани, викликані вірою в надприродне) і *релігійні організації*. До внутрішньої структури релігії відносять: *релігійну картину світу* (погляд на навколишній світ як на світ природний і надприродний) і *релігійну науку життя* (моральні й соціальні правила поведінки віруючої людини).

Згідно з іншою точкою зору, поширеною у вітчизняному релігієзнавстві соціологічного спрямування, у структурі виділяють:

- 1) релігійну свідомість,
- 2) релігійну діяльність,
- 3) релігійні організації,
- 4) релігійні стосунки.

Це більш загальна структурація релігії. Зокрема, *релігійна свідомість*, крім віри, включає і віровчення, а також релігійну філософію. *Релігійна діяльність*, крім культової, включає й позакультову діяльність. До позакультової діяльності належать діяльність з тлумачення й систематизації релігійних ідей, їхнє викладання в духовних навчальних закладах, місіонерська діяльність, виховання у родині, керівництво різними ланками релігійної організації. *Релігійні організації* також можуть створюватись для функціонування й у позарелігійних сферах (наприклад, «Банк Святого Духу» у Ватикані, християнські, ісламські політичні партії тощо). Нарешті, *релігійні стосунки* можна визначити як збірну назву для стосунків, в які вступають між собою віруючі у процесі релігійної діяльності в релігійних організаціях і установах. Слід уточнити, що не всі без винятку стосунки такого типу обов'язково є релігійними. Релігійні індивіди, групи, інсти-

туції можуть здійснювати й нерелігійну — економічну, політичну, просвітницьку діяльність. Релігійні стосунки поділяють на культові та позакультові. Культові стосунки налагоджуються під час спільного виконання віруючими культових дій. Наріжним каменем культових стосунків є взаємовідносини «людина — надприродне (Бог)», чийм відповідником у звичайному житті є взаємовідносини «батько—син». Позакультові стосунки, відповідно, встановлюються під час спільного виконання позакультової діяльності. Прикладом таких стосунків є взаємозв'язки між учнями й викладачами духовних навчальних закладів. Релігійні стосунки можуть мати різний характер — солідарності, терпимості й нейтралітету, конкуренції, конфлікту й боротьби, нерідко з сильною тенденцією релігійного фанатизму.

1.2. ФЕНОМЕН РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ

Як бачимо, підґрунтям релігії є релігійна свідомість. Стрижнем релігійної свідомості, у свою чергу, є віра у надприродне, точніше кажучи — надприродні істоти, якості, зв'язки та стосунки, які не підвладні закономірностям матеріального світу, а навпаки, перебувають в їх основі, панують над ними. У цьому розумінні надприродне відрізняється від усього незвичайного у художньому вимислі, численні приклади якого демонструють нам міфи, легенди й казки. Віра надає впевненості у реальності існування надприродного (на думку переважної більшості неупереджених дослідників-релігієзнавців, предмет віри існує лише у свідомості самого віруючого), тоді як художній образ тільки виглядає правдоподібним — таким, що може бути, але може й не бути. Через це віра потребує певної конкретизації в релігійних образах, настроях і почуттях, й подальшої систематизації у догматах релігійного віровчення. Сукупність цих емоційно-чуттєвих і раціональних побудов складає те, що може бути назване релігійною свідомістю.

Релігійна свідомість існує на двох рівнях: теоретичному і побутово-життєвому (можна зустріти й інші назви: релігійна ідеологія та релігійна психологія, концептуальний і буденний рівні тощо). Теоретичний рівень релігійної свідомості складається з:

- Системи релігійних вірувань, центральне місце серед яких, безумовно, займає ідея надприродного. У світових релігіях, наприклад християнстві, ця ідея персоніфікується в образі могутньої істоти, що створила світ і людство, відтепер керує їхнім подальшим існуван-

ням. Розробкою цього боку віровчення займається у християнстві теологія (богослов'я), букв. вчення про Бога.

- Релігійних концепцій економіки, політики, права, суспільства, моралі, мистецтва тощо.

- Релігійної філософії, яка переймається передусім проблемою буття світу, місця й ролі у цьому світі людини, її вищого призначення, безсмертя душі.

Розробкою та поширенням конструкцій теоретичного рівня релігійної свідомості займається особлива група професіоналів — теологи та релігійні філософи, викладачі духовних навчальних закладів, релігійні письменники й журналісти, видавці релігійної літератури, священнослужителі тощо. Взагалі, зберігання й одночасно поширення віровчення на теоретичному рівні релігійної свідомості є головним завданням релігійної організації, перш за все такої централізованої, як Церква.

На побутово-життєвому рівні релігійна свідомість постає у вигляді найбільш типових релігійних образів, настроїв, почуттів широкого загалу віруючих людей. Припустимо, у християнстві переважна більшість віруючих уявляє собі Бога із зовнішністю та рисами характеру людини. Інші уявляють його одночасно і як особистість, і як абстрактний дух, і лише відносно невелика кількість має близьке до теологічного абстрактне уявлення про Бога як про безособовий дух. Наведений приклад, заснований на реальних наукових дослідженнях, засвідчує, що побутово-життєвому рівню релігійної свідомості притаманні не тільки емоційні та вольові, але також і раціональні компоненти. Хоча перші переважають, у свідомості кожного конкретного віруючого це співвідношення залежить від ступеня його впевненості у предметі його віри, який, у свою чергу, базується на його обізнаності з основними засадами релігійного віровчення завдяки читанню релігійної літератури, спілкуванню із священнослужителями та іншими віруючими.

Жвавість побутово-життєвого рівня релігійної свідомості залежить від жвавості релігійних почуттів віруючих, на які помітно впливає ступінь регулярності відвідування ними культових споруд і виконання культових дій. Особливо сильно релігійні почуття віруючих підтримуються під час їхнього контакту (навіть опосередкованого) з різноманітними священними предметами (мощами, рештками святих людей у християнстві; Чорним Каменем, вмурованим у стіну головного святилища мусульман — Кааби у Мекці; Зуба Будди в одному з буддійських храмів о. Шрі-Ланка), оскільки, на їх пере-

конання, саме таким чином божественне проявляє себе найвідкритіше. Через те, що релігійні почуття зазвичай супроводжуються ейфорійними відчуттями, поцейбічне щастя розцінюється віруючими як передування потойбічного «блаженства». Крім того, на думку християнських богословів, релігійне переживання навколишнього світу на побутово-життєвому рівні релігійної свідомості завжди наводить на думку про першопричину і Творця усього, що доповнює почуття віруючих острахом і благоговінням.

Релігійній свідомості властиві деякі особливості. До їх числа відносять: 1) символізм; 2) наочну образність та підвищену емоційність; 3) консерватизм.

Серед релігійних компонентів побутово-життєвого рівня до найконсервативніших елементів відносяться традиції, до найдинамічніших — релігійні настрої.

Консерватизм релігійної свідомості забезпечує життєстійкість релігії, широкі можливості її пристосування до зовнішніх, суспільних умов її існування.

Теоретичний і побутово-життєвий рівні релігійної свідомості тісно пов'язані один з одним. Теологічні побудови набувають у свідомості віруючих вигляду конкретних образів. З другого боку, теоретичний рівень релігійної свідомості покликаний витлумачувати релігійні явища на побутово-життєвому рівні, узагальнювати їх, сприяючи тим самим їхнім змінам у тому чи іншому напрямі. З історії релігії відомо чимало прикладів, коли релігійні вчення, що створювалися штучно й не віддзеркалювали настроїв простих віруючих, не знаходили їхньої підтримки й забувались. Так було, скажімо, у середині II тисячоліття до н.е. у Давньому Єгипті. Тамтешній фараон Аменхотеп IV вирішив чи не вперше в історії релігії запровадити культ єдиного Бога Атона, тоді як і в самому Єгипті, і в сусідніх державах панувало багатобожжя. Але його спроба зазнала невдачі. Тому значного поширення набувають лише ті релігійні ідеї, в яких віруючі знаходять вираження своїх релігійних уявлень.

Теоретичний і побутово-життєвий рівень релігійної свідомості також співвідносяться історично: релігійні погляди на ранніх стадіях еволюції релігії виникають і тривалий час функціонують на побутово-життєвому рівні, лише значно пізніше зростаючи до теоретичного рівня.

Символізм релігійної свідомості — наділення предметів, дій, слів і текстів особливими релігійними значеннями — пояснюється теологами (богословами) тим, що ніяка земна реальність не здатна висло-

вити ідеальну божественну досконалість, отже, вимагає певного опосередкування.

Це опосередкування відбувається через *унаочнення* основних віронавчальних положень у чуттєвих образах — людиноподібних істот, тварин, рослин, матеріальних предметів, природних явищ. Релігієзнавці погоджуються з тим, що ці образи потрібні для того, щоб продемонструвати неосвіченій більшості віруючих складні, абстрактні релігійні ідеї. Уособлення релігійних ідей не треба розуміти спрощено. Уособленню підлягають не тільки надприродні істоти, а й надприродні якості, зв'язки, стосунки, які можуть виступати у вигляді Духа, сили, могутності, любові, не тільки особистісні людські ознаки — зовнішність, вдача, а й певні соціальні сили. Наприклад, відомий у середньовічному мистецтві образ Христа як правителя Царства Небесного — з короною на голові і на троні, був покликаний символізувати могутність влади монарха.

Консерватизм релігійної свідомості також пояснюється на її теоретичному рівні вічним, незмінним характером божественного ладу, який треба наслідувати, й тому суспільному ладу, який склався на землі. Наприклад, праця великого польського астронома М. Коперніка, в якій він виклав науковий погляд на устрій Сонячної системи, була «реабілітована» Римо-Католицькою Церквою лише 1828 р., через 250 років після її виходу в світ.

Насправді не всі елементи релігійної свідомості однаковою мірою консервативні на всіх її рівнях. На теоретичному рівні у багатьох розвинутих релігіях найусталеним є, безперечно, комплекс теологічних ідей, пов'язаних із Богом, та кодекс моральних приписів і настанов, наймобільнішим — соціальний компонент віровчення. Про це, скажімо, красномовно свідчать результати II Ватиканського собору (1962—1965), який санкціонував частковий перегляд не тільки соціально-політичної доктрини, а й культової практики й організаційних форм Римо-Католицької Церкви й узяв курс на *aggiornamento*, букв. оновлення Церкви. Головна ідея, яку відтоді впроваджує в життя католицизм, це ідея взаємопроникнення, взаємозбагачення Церкви і світської культури, філософії та теології, розуму та віри.

Хвилеподібне зростання нових релігійних рухів у наш час також засвідчує формування «*нової релігійної свідомості*», яка розглядається дослідниками одночасно як протест проти кризових явищ у різних сферах життя західного суспільства, і як спроба пристосуватися до докорінних змін у ньому в останню чверть ХХ ст. Її основні риси:

• еkleктичність, суміш релігійних і парарелігійних ідей (магія, астрологія, чаклунство). Наприклад, за даними соціологів, сучасній людині так само легко повірити у чаклунство чи переселення душ, як і в потойбічне життя й воскресіння мертвих;

• акцент не на колективній ритуальній практиці, а на особистісному суб'єктивному досвіді й містичному підході до здійснення кінцевої мети буття — єднання людини з Божественним Началом;

• неінституалізований характер, який означає, що люди виявляють свою віру, формально не перебуваючи в тій чи іншій релігійній спільноті;

• підвищена релігійна мобільність, коли, приміром, третина опитаних нещодавно американців вказала, що змінювала у житті свою релігійні приналежність, причім, подекуди (30%) не раз!

Проте, процес модернізації релігійної свідомості відбувається дуже суперечливо й різниться в різних конфесіях. Продемонструємо сказане на прикладі ставлення трьох гілок християнства до глобалізації — найактуальнішої проблеми початку XXI ст. світового масштабу.

Католицизм у душі «осучаснення» послідовно виступає за розширення ЄС на схід, аби зрештою його кордони повністю збіглися з територією традиційного поширення християнства.

Протестантизм робить акцент на додержанні в процесі глобалізації максимальної терпимості усіх вір одна до одної у душі повної свободи совісті та релігії, організації суспільного контролю за діями державних органів влади щодо релігійної сфери.

Православ'я (Руська Православна Церква в «Основах соціальної концепції», прийнятою 2000 р.) констатує свою прихильність до ідеї слов'янсько-православної цивілізації, буцімто завжди просякнutoї духовністю та вищими релігійними ідеалами. Поновлення кордонів цієї цивілізації на теренах колишнього СРСР вона вважає альтернативою глобалізації та морального занепащення російського суспільства, а своє завдання вбачає у поглибленні свого впливу на всі сфери його життя.

Утілення релігійної свідомості в мисленні і практичних діях кожного окремо взятого індивіда є його *релігійністю*, показником ступеня його прилучення до релігії. Загалом розрізняються:

• Релігійні люди з домінантною орієнтацією, умовно кажучи, «активні віруючі». Приймають усі положення віровчення, належать до релігійної спільноти, регулярно виконують культові дії, поширюють релігійні погляди серед інших людей.

• Релігійні люди з підпорядкованою орієнтацією, або «*пасивні віруючі*». Визнають основні положення віровчення, культові дії виконують нерегулярно, їхнє членство у релігійних організаціях є суто формальним, у поширенні своєї релігії активної участі не беруть.

• *Ті, хто вагається між вірою та невір'ям*. Мають сумніви в основних положеннях віровчення, зрідка виконують тільки найважливіші обряди; зв'язки з релігійними організаціями є епізодичними.

• Індиферентні, або *невіруючі*. Не мають релігійної віри, не відносять себе до релігійної спільноти, однак терпимі щодо релігії та віруючих. Можливі поодинокі випадки виконання релігійних обрядів за нерелігійними мотивами.

• *Атеїсти*. Не вірять в існування надприродних сил і аж ніяк не пов'язані з релігійними практиками у своєму повсякденному житті.

1.3. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ СУТНОСТІ І ПОХОДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ

Щодо проблеми сутності і походження релігії існують два основних підходи: релігійний (богословський, або теологічний) і світський (релігієзнавчий, або науково-філософський).

Релігійний підхід стверджує, що поява ідеї Бога в людській свідомості та виникнення релігії обумовлені тим, що є Бог, який створив світ (світ має початок і кінець), природу, людину. Бог впливає особливим чином на людину, а людина здатна за певних умов сприймати цей вплив, спілкуватися з Богом. Наводяться й докази буття Бога.

1) *Онтологічний доказ* був сформульований блаж. Августином (V ст.) і теологом Ансельмом Кентерберійським (XI ст.). Він полягає в тому, що, оскільки ми можемо уявити собі досконалу істоту, вона має бути, тому що в протилежному разі ми не могли б її уявити¹. Логічна неможливість цього доказу полягає в тому, що реальне існування Бога підмінюється існуванням поняття про Бога: від того, що я уявляю в своєму гаманці сто талерів, моє майно не стане на них більше, — так спростував цей доказ відомий німецький філософ І. Кант (1724—1804)². Проте онтологічний доказ дозволив перейти до менш уразливих доказів — історичного і психологічного.

¹ Ансельм Кентерберійський. Прослогион // Соч.— М., 1995.— С. 128-129.

² Кант І. Критика чистого розуму // Соч.: В 8 т.— М., 1994.— Т. 3.— С. 452-453.

2) *Космологічний доказ*, намічений великими античними мудрецами Платоном і Аристотелем і остаточно сформульований видатним богословом західноєвропейського Середньовіччя Томою Аквінським (1225/1226—1274), вимагає для такого складного світу, як наш, першопричини, первісного імпульсу всякого початку або руху, що сам має бути безпричинним, безумовним. Цей доказ розвивали видатні філософи-раціоналісти Нового часу Г. Лейбніц і Х. Вольф. Його заперечують, стверджуючи, що світ не вимагає першодвигуна, оскільки матерія сама має рух як свою властивість.

3) *Телеологічний доказ* стверджує наявність у світі доцільності, породженої Богом: «Ми переконуємося, що предмети, позбавлені розуму, якими є природні тіла, підкоряються доцільності... Оскільки ж самі вони позбавлені розуміння, вони можуть підкорятися доцільності лише остільки, оскільки їх скеровує хтось обдарований розумом і розумінням, як стрілець направляє стрілу. Отже, є розумна істота, яка надає ціль для всього, що відбувається в природі; й її ми називаємо Богом»¹. Цей доказ зараз широко використовується, оскільки думка про наявність у світі гармонії, доцільності дуже поширена. Цей доказ можна покритикувати, стверджуючи, що гармонія нашого світу, побудована на поглинанні сильними слабких, на зіткненнях і боротьбі, не узгоджується з добротою Творця. Прихильники телеологічного доказу у відповідь на це заперечення вказують на факт гріхопадіння, що зіпсував Творіння. Мовляв, гармонійність світу іншого, нижчого порядку, не така досконала, як це було задумано Творцем, але вона все ж таки є.

4) *Моральний доказ* стверджує наявність абсолютного і вічного морального закону, як прояв божественного начала у світі. Висунутий він знаменитим німецьким філософом І. Кантом. Чому «категоричний імператив», совість, так владно керує людиною? Тому що є Бог, тому що «вищого блага, яке моральний закон зобов'язує нас покладати предметом наших прагнень, ми можемо очікувати тільки від морально досконалої (святої і благої) і разом з тим усемогутньої волі»². Цей доказ зрозумілий тільки совісним людям, тому його цінність відносна.

5) *Історичний доказ* — давній, оскільки на факт загальності віри в Бога (богів) указували ще античні автори (наприклад, Цицерон),

¹ *Фома Аквінський. Сумма теології* // Боргош Ю. Фома Аквінський. — 2-е изд. — М., 1975. — С. 145.

² *Кант И. Критика практического разума* // Соч.: В 8 т. — М., 1994. — Т. 4. — С. 527.

але часто використовується й до сьогодні: «Історія не знає жодного народу, що був би зовсім позбавлений віри. Навіть атеїстів не можна вважати людьми по-справжньому невіруючими. Ідеологічні міфи, що приймаються ними на віру, — це, власне кажучи, перелицьована релігія»¹. Цей доказ не має суворо логічного характеру, просто важко собі уявити, щоб омана була настільки масовою і давньою.

б) *Психологічний доказ* — сучасний. Наявність у людини релігійного почуття має викликатися зовнішньою причиною, яка й є Бог. Цей доказ зрозумілий тільки віруючим, тому його цінність також відносна.

Послідовники релігійного підходу також упевнені в тому, що релігія була вкладена Богом у людську душу і потім відкрита їй в істинах священних текстів. При цьому вказується, що релігійне почуття й релігійний культ, який супроводжує його, необхідні не для, скажемо так, задоволення божественного марнославства, а для самопізнання людиною своєї вищої духовної сутності, здатної відриватися від повсякденного і мирського.

Прикладом релігійного підходу до проблеми походження релігії може бути *теорія «прамонотеїзму»*, обґрунтована католицьким священником В. Шмідтом (1868—1954) у фундаментальній 12-томній праці «Походження ідеї Бога». Відповідно до цієї теорії віра в багатьох богів, легенди й міфи про героїв і царів є лише пізнішими перекручуваннями віри в єдиного Бога, Творця всього суцього.

Релігійний підхід завжди конфесійний, тобто стоїть на позиціях однієї з релігій.

Світський підхід не дає однозначної відповіді на питання про сутність і виникнення релігії. За всю історію людської думки було чимало спроб пояснити феномен релігії. Переважна більшість наукових теорій виходила з раціоналістично-психологічного аспекту — припущення про те, що саме природа людини, перенесена на навколишній їй світ, стала основою уявлень про надприродні сили і богів.

Назвемо найбільш поширені й відомі наукові пояснення походження й сутності релігії і спробуємо стисло викласти їхній зміст у кількох тезах.

Перше наукове пояснення походження релігії — **натуралістичне**, його основоположниками вважають французьких просвітників XVIII ст. До них примикали класик німецької філософії Л. Фейєрбах (1804—1872), а також К. Маркс (1818—1883) і Ф. Енгельс (1820—

¹ *Мень А.* История религии: В поисках пути, истины и жизни: Учеб. Пособие: В 2 кн. — М., 1997. — Кн. 1. — С.8.

1895). Представники цієї теорії вважали, що релігія походить від споконвічного безсилля людини перед пануючими над нею природними і соціальними силами.

По-перше, вони вказували на те, що, на відміну від тварин, первісна людина вже почала усвідомлювати свою залежність від природи, оскільки мала у своєму розпорядженні лише примітивні знаряддя праці, обмежені трудові навички і була позбавлена елементарних знань про навколишній світ. Не дивно, що забезпечення їжею, успіх або невдача під час полювання чи рибної ловлі, навіть збереження власного життя часто залежали від випадкового збігу обставин, що розцінювався як дія сил, набагато могутніших за звичайні людські. Отже, робився висновок, що «...всяка релігія є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їхньому повсякденному житті, — відображенням, в якому земні сили набирають форми неземних»¹.

По-друге, послідовники натуралістичної теорії наполягали на тому, що подальше існування релігії підтримується сформованими в суспільстві відносинами панування й підпорядкування, які всіляко поневолювали людину і вимагали зрозумілого їй пояснення цієї сваволі: «Того, хто все життя працює і бідує, релігія вчить покори і терпіння в земному житті, втішаючи надією на небесну винагороду. А тих, хто живе з чужої праці, релігія вчить добродійності в земному житті, пропонуючи їм дуже дешево виправдання для всього їх експлуататорського існування і продаючи по підходящій ціні квитки на небесне благополуччя. Релігія є опіум для народу»².

По-третє, прихильникам натуралістичної теорії уявлялося, що в міру розвитку суспільства й звільнення людини, особливо завдяки успіхам науки та зростанню рівня освіченості широких народних мас, релігія буде поступово себе зживати: «Якщо незнання природи породило богів, то пізнання природи повинне їх знищити. З ростом знань людини ростуть її сили та її знаряддя; науки, мистецтва, ремесла допомагають їй; досвід робить її більш упевненою, допомагаючи їй чинити опір багатьом явищам, що перестають лякати її, як тільки вона їх пізнає. Одне слово, людські страхи розсіюються в міру розвитку освіти. Освічена людина припиняє бути марновірною»³.

¹ *Енгельс Ф.* Анти-Дюринг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — К., 1965. — Т. 20. — С. 309.

² *Ленін В. І.* Соціалізм і релігія // Повне зібрання творів. — 5-е вид. — К., 1970. — Т. 12. — С. 132-133.

³ *Гольбах П.-А.* Система природи, или о законах мира физического и мира духовного // Избр. произведения: В 2 т. — М., 1963. — Т. 1. — С. 375.

Однак ці пояснення не враховують тієї обставини, що страх скоріше викликає прагнення уникнути даного явища, сховатися від нього, ніж вшанувати й уособлювати його, звертатися до нього з благанням. Людина багато чого боялася, проте обожнювала не всі предмети страху: хижаків, стихії, своїх ворогів-людей тощо — а лише деякі з них, і часто такі, що не здатні заподіяти шкоди (камінь, дерево тощо). Правдоподібно, що не страх став причиною релігійного до них ставлення.

Не міг з'явитися причиною виникнення ідеї Бога і низький рівень розвитку древньої людини. Первісна людина суб'єктивно відчувала навколишній світ і вміла по-своєму пояснювати все, з чим вона зустрічалася в своєму житті. Коли в Новий час, завдяки успіхам науки, людина побачила, що вона поступово отримує дедалі більшу можливість пояснення процесів, які відбуваються у світі, це відкриття, котре звільнило її від «містичного страху» перед природою, не вплинуло на її релігійність. Найвидатніші вчені вірили в Бога і продовжують вірити в Нього й зараз, у XXI столітті.

Соціологічний підхід бере свій початок у працях відомого французького філософа О. Конта (1798—1857). Іншими представниками цього напрямку були німецький філософ, соціолог і політолог М. Вебер (1864—1958), французький суспільствознавець Е. Дюркгайм (1858—1917) і американський соціолог Т. Парсонс (1902—1986). Даний підхід визначає релігію як соціальний інститут, що виконує дві функції.

З одного боку, «релігія є системою понять, за допомогою яких індивідууми уявляють собі спільноту, членами якої вони є, і стосунки, невиразні, але близькі, які вони підтримують з нею». Культурні ж дійства ж підтримують життєвість цих вірувань.¹ У давнину йшлося про відчуття спільності, належності до єдиного колективу кривих родичів, яке постійно проявлялося в переважно колективних способах життєдіяльності первісних людей — від загінного полювання на великого звіра до виконання колективних ритуальних дій. У кінцевому підсумку це відчуття реалізувалося в обоженні персоніфікованого уособлення свого роду чи племені — його власного божества (тотема), причасність до зміцнювала людей морально і фізично.

У більш розвинутих суспільствах з розвинутими релігійними формами моделювання соціального середовища значно ускладнилося: «потреба у спасінні, що свідомо культивувалося як зміст релігій-

¹ Дюркгайм Е. Елементарні форми релігійного життя.— К., 2001— С. 214.

ності, завжди і всюди поставало як наслідок спроб систематичної практичної раціоналізації реальностей життя... Інакше кажучи, ця потреба пов'язана була з претензіями... показати, що світобудова (принаймні тією мірою, якою вона зачіпає інтереси людей) має здебільшого осмислений характер...»¹.

З другого боку, релігія як соціальний інститут встановлює визначальні норми й мотиви соціальної поведінки в суспільному середовищі, робить їх абсолютно значущими для людей. Зокрема, одні релігії, стверджував відомий німецький мислитель М. Вебер, стимулюють «утечу від світу» і занурення людини в глибини власного «Я», завдяки чому нам, європейцям, залишається схилити голову перед індійськими йогами або таємницями китайської народної медицини; інші, особливо християнство, навпаки, спрямовують людину на його завоювання й перетворення, через що західній спільноті можна пишатися досягненнями науково-технічного прогресу.

Представники **етнологічного підходу** — дослідники численних народів, що перебували на ранніх стадіях розвитку, Е. Тайлор, Дж. Фрезер, Б. Малиновський — вбачали в релігії, поряд з мистецтвом і моральністю, природно сформований, первинний елемент людської культури і спосіб її нормального функціонування.

Біологічні і психологічні концепції, що їх розробляли американський філософ-прагматик У. Джеймс (1842—1910), німецький представник «філософії життя» В. Дильтей (1833—1911), французький етнолог Л. Леві-Брюль (1857—1939), австрійський психіатр і філософ, основоположник психоаналізу З. Фрейд (1856—1939) і його послідовники, пояснювали існування релігії наявністю в людині могутнього «релігійного почуття» або модифікаціями різних емоційно-психічних станів — заздрості й страху, любові й сорому.

Наприклад, на думку З. Фрейда, формування релігійних уявлень відбувається на основі притаманного кожній людині «Едипового комплексу» — прихильності в ранньому дитинстві хлопчика до матері та подвійному через це ставленні до батька. Батько, з одного боку, сприймається як конкурент у взаєминах з матір'ю, якого він підсвідомо прагне позбутися. З другого боку батько виступає як ідеал, з яким малюк себе отожднює. Отже, в маленької людини формується комплекс суперечливих почуттів до батька, при тому, що негативне ставлення до батька придушується і витискається в несвідоме, але

¹ Вебер М. Напрями і шаблі релігійного заперечення світу // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика.— К., 1998.— С. 471.

продовжує прориватися в свідомість. Відчуття провини за негативне сприйняття батька якраз і стає тим тлом, на якому виникає каяття, а звідси — як компенсація — розвивається практика ритуального вшанування абстрагованого від конкретного батька образу Бога, починаючи з віри в тотемного першопредка — тварини чи рослини, від якого ніби походить той чи інший родоплемінний колектив.

Пізніше З. Фрейд розширив своє тлумачення джерел релігії: «Боги зберігають своє потрійне завдання: нейтралізують жах перед природою, примирюють із грізною долею, що виступає в образі смерті, й нагороджують за страждання й біди, що випадають на долю людини в культурному співтоваристві»¹.

На питання про психологічний механізм функціонування релігії З. Фрейд дає наступну відповідь: це ілюзії, реалізація найдавніших, найсильніших, найнаполегливіших бажань людства: таємниця їхньої сили ховається в силі цих бажань. Добра влада божественного провидіння пом'якшує жах перед життєвими небезпеками, постулювання етичної світобудови забезпечує торжество справедливості, чий вимоги так часто залишаються всередині людської культури нездійсненими, продовження земного існування в майбутньому житті пропонує просторові й часові межі, всередині яких слід чекати здійснення цих бажань².

На думку представників біолого-психологічних теорій релігії, численні релігійні потяги, причому у найпримітивнішому вигляді, продовжують справляти помітний вплив й на сучасне західне суспільство: «Могутньою колективною формою сучасного ідолопоклонства виступає поклоніння силі, успіху й владі ринку; але крім цих колективних форм є ще дещо. У сучасному суспільстві приховано безліч індивідуалізованих примітивних форм релігії. Багато з них називаються неврозами, але з тим же успіхом можна дати їм релігійні імена: культ предків, тотемізм, фетишизм, ритуалізм, культ чистоти тощо»³.

На сьогодні в науці дедалі більше зміцнюється комплексне бачення проблеми: походження релігії є наслідком взаємодії багатьох факторів — матеріальних, соціально-економічних і духовних. Доти, доки наука не дає повної й зрозумілої відповіді на питання про походження релігії, залишатиметься місце й для підходу релігійного.

¹ Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов.— М., 1989.— С. 106.

² Там само.— С. 118.

³ Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов.— М., 1989.— С. 163.

1.4. ФУНКЦІЇ РЕЛІГІЇ

Той факт, що релігія існує протягом значної частини історії людського суспільства, безумовно, засвідчує її велике значення для людей і порушує питання про функції, які вона виконує. Ці функції стосуються як безпосередньо людини, так і суспільства в цілому.

Світоглядна функція релігії є основною. Релігія надає певний сенс і ціль людському життю. Хоча саме по собі почуття переживання в житті Вищого Начала надихає людину й спрямовує її думки та дії у визначене русло, на наш погляд, головна ідея, що пропонується релігією віруючим, — це все ж таки ідея Спасіння. Потреба в спасінні виникає в людському суспільстві в момент переходу від первісності до цивілізації. Річ в тому, що давня людина не відокремлювала себе від світу, сприймаючи його винятково емоційно («усією душею і всім серцем») як живе, одушевлене «ТИ». Людина, умовно кажучи, цивілізована в своїй свідомості відсторонює себе від світу, осмислює його за допомогою абстрактного мислення як безлике конфронтуюче з нею «ВОНО». В результаті, як пише відомий німецький філософ К. Ясперс (1883—1969), вона «усвідомлює своє буття в цілому, саму себе і свої межі. Перед нею відкривається жах світу і власна безпорадність. Стоячи над прірвою, вона ставить радикальні питання, вимагає звільнення і спасіння»¹. Тільки тепер ці питання адресуються не світові, що сприймається чимось реально-близким, а направляються в інстанцію потойбічного. Ця інстанція спочатку як виплід людської фантазії, тепер конструюється в людській свідомості як ідеальна модель Всесвіту, де панує «золотий вік» людини й світу, де немає бідності і неграмотності, хвороб і нещастя, волаючої прірви між багатством і бідністю, немає війн і насильства. До цього «золотого віку» ведуть дві дороги — шлях знання (науки й філософії) і шлях віри (релігії). Шлях знання орієнтує людину на пізнання Істини світу (тобто природних законів світобудови) і на цій основі — на його практичне, матеріальне перетворення в людських інтересах. Шлях же віри спрямовує людину на встановлення особистісного зв'язку людини й надприродного Абсолюту (Бога) в ім'я внутрішнього духовного самодосконалення.

Справді, вся історія світової культури демонструє прагнення до штучного моделювання Всесвіту із центральною віссю, яка б відкри-

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории.— М., 1991.— С. 34.

ла можливість піднятися до неба, — центральний стовп житлового приміщення, отвір у наметі, жертвник, вівтар, храм із дзвіницею. Також міфи і казки віддавна свідчать про невгамовний пошук людством засобів єднання світів — веселка, канат, міст, кінь, зрештою сходи, що приснилися біблійному Якову (Бут. 28:12).

Однак слід зазначити, що в різні історичні епохи значимість світоглядної функції релігії не залишалася незмінною. Якщо в попередні епохи виконання цієї функції робило релігію провідною формою суспільної свідомості та духовного життя більшості людей, то з кінця XIX ст., з того моменту, коли відомий німецький філософ Ф. Ніцше (1844—1900) звістив про «смерть Бога», ситуація помітно змінилася. Якщо порівняти статистичні дані про кількість віруючих початку й кінця XX ст., то можна побачити, що кількість невіруючих збільшилася в процентному відношенні до загальної чисельності населення Землі з менш як 1% до майже 20%! Відповідно змінилася й релігійна поведінка людей, яка стала більш індивідуалізованою й усвідомленою: «В епоху, коли 10 заповідей, очевидно, вже втратили для багатьох свою силу, людина повинна бути готовою до того, щоб сприйняти 10 000 заповідей, укладених у 10 000 ситуацій, з якими її зіштовхує життя»¹.

У той же час для кожної окремої людини релігія виконує також **компенсаційну функцію**. Ця функція постає як процес долання у духовному світі життєво важливих суперечностей і проблем людського життя. Релігія психологічно компенсує залежність людей від суспільних умов і обставин особистого життя. Наприклад, соціальна нерівність перетворюється на рівність у гріховності та стражданні, а милосердя, турбота і добродійність пом'якшують бідність і знедоленість.

Близька до неї *психотерапевтична функція* (функції) — покращення емоційно-психологічного стану людини, яке досягається низкою засобів. Ідея співпричетності до Вищої сили підносить цінність особистості віруючого, підвищує його самооцінку, спілкування із членами релігійної спільноти викоринює відчуття самотності й безпорадності, молитва чи участь у богослужінні допомагає позбутися відчуття повсякденності, зосередитися натомість на вищих ідеалах Віри, Надії, Любові тощо.

Регулятивна функція релігії полягає в тому, що за допомогою певних ідей, цінностей, установок, стереотипів і традицій будуються сто-

¹ Франкл В. Человек в поисках смысла.— М., 1990.— С. 39.

сунки людей в історично визначеному типі суспільства. Зрозуміло є необхідність і важливість виконання цієї функції, бо ще Ф.М. Достоевський у «Братах Карамазових» писав: «Якщо Бога немає, тоді все дозволено». Виконання релігією регулятивної функції стає можливим тією мірою, якою вона одночасно створює загальнозначущі мораль і право, контролює їх дотримання і встановлює в зв'язку з цим розгалужену систему заохочень і покарань.

Легітимізуюча функція релігії складається з обґрунтування, освячення, надання законного характеру визначеному типу суспільного порядку й держави. Суспільство звертається до авторитету релігії, щоб зробити свої вимоги значущими для своїх членів, передавати від одного покоління до іншого ті правила і норми, які воно висуває кожній окремій людині як суспільній, соціальній істоті. Найпростішим прикладом релігійної легітимізації може служити добре відома формула визнання верховенства королівської влади — «Милістю Богою!».

Не треба вважати, що легітимізуюча функція релігії вже відійшла в минуле. Інша річ, що в сучасному суспільстві її виконання дещо послаблене. Проте посилюється виконання цієї функції з боку держави, що створює і підтримує певну ідеологію. Однак, якщо релігія виконує свою легітимізуючу функцію здебільшого силою морального впливу, то держава воліє використовувати прямий примус у насадженні власної ідеології — досить згадати радянський тоталітарний режим, що існував нібито для якнайшвидшого втілення в життя «світлого комуністичного майбутнього».

Крім зазначених вище, релігія у суспільстві виконує такі функції:

- *Комунікативну* — налагодження і підтримка зв'язків між новітцями у світі. Унаочненням такої функції є моральна і матеріальна підтримка мусульманськими державами (Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами) братів-мусульман по всьому світу.

- *Інтегративну* — підтримка конфесійної або етнічної спільноти, зміцнення підвалин державності (наприклад, Ізраїль). Проте, вона має й свій зворотний бік — *дезінтегративну* функцію, поділ суспільства на вороже налаштовані одна до одної спільноти (згадаємо конфлікт між греко-католиками і православними в Західній Україні).

- *Культуротрансляючу* — збереження, розвиток близьких до релігії галузей культури (архітектури, музики, образотворчого мис-

тецтва тощо) та їх передачі від покоління до покоління. Таким чином забезпечується безперервність історичного життя того чи іншого народу або навіть цивілізації.

Тому релігію слід розглядати не як «опіум народу», на чому наголошували деякі представники натуралістичної теорії, а певною мірою природним, необхідним компонентом життя як суспільства в цілому, так і кожної окремої людини. На тлі вищесказаного зовсім не фантастичним виглядає пророцтво відомого західного фантаста Ф. Брауна в оповіданні «Відповідь». У ньому йдеться про створення у віддаленому майбутньому міжгалактичної кібернетичної машини, що увібрала мудрість «усіх населених планет — дев'яносто шести мільйонів світів». І от конструктори звертаються до свого дітища з першим питанням, на яке дотепер не могли відповісти жодна людина й жодна машина: «Чи є Бог?» Суперкомп'ютер не забарився з відповіддю ні на мить: «Так, ТЕПЕР Бог є»¹.

1.5. КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЛІГІЙ

Скільки всього релігій існує в світі, достеменно не знає ніхто. Найчастіше йдеться про тисячі різноманітних релігійних форм, що існували протягом значної частини людської історії, виникли недавно або збереглися в сучасному світі з давніх часів. Природно, що виникає потреба в упорядкуванні, типологізації релігійних феноменів незалежно від часу або місця їхнього існування. Насамперед можна говорити про релігії живі та мертві, первісні та родоплемінні, національні та світові, релігії природні та релігії одкровення.

Поділ релігій на **мертві** та **живі** (сучасні) спирається на історію. Мертві релігії — це ті, що колись існували, але згодом зникли. Деякі з них залишили після себе пам'ять у вигляді руїн святинь, гробниць, інших пам'яток, іноді у вигляді релігійної літератури, легенд, міфів тощо. Живі релігії — це нині існуючі релігії, що впливають на свідомість і поведінку певних груп людей, а також нові релігійні рухи, що з'явилися в останні десятиліття.

Поділ релігій на **природні** і **релігії одкровення** спирається на генетичний принцип (принцип походження). Під природними релігіями маються на увазі ті з них, що виникли стихійно на конкретному сус-

¹ Браун Ф. Ответ // Другое небо: Сб. заруб. науч. фантастики. — М., 1990. — С. 297-298.

пільно-історичному ґрунті в процесі розвитку первісних вірувань та культів. Ці релігії з'явилися не внаслідок діяльності пророків, харизматичних особистостей, тобто людей видатних духовних якостей, їхнє вчення не ґрунтувалося на письмових джерелах — одкровеннях або священних писаннях. Вірування передавалися з покоління в покоління в розповідях, звичаях та обрядах. У таких релігіях релігійна група ототожнювалася з людським колективом, тому кожна людина вже в силу свого народження і виховання сповідала цю релігію. Первісні людські колективи, такі як родина, рід, клан, плем'я, спиралися на кривний зв'язок і зміцнювалися завдяки спільній релігії, включаючи спільний культ. Згодом групи, пов'язані кривним спорідненням, перетворювалися на більші об'єднання за територіальною ознакою, внаслідок чого природні релігії розширювали свій ареал. До природних релігій належать первісні та родоплемінні релігії і значна частина релігій національних, таких як синтоїзм або індуїзм.

Зовсім інший характер мають релігії одкровення. Вони пов'язані з особою засновника і фактом надприродного одкровення, або осяяння. Історія знає багатьох таких засновників. Вони з'явилися на різних територіях і в різних релігіях. Серед релігій одкровення найбільш відомі зороастризм, буддизм, християнство, іслам. Коли говорять про засновників релігії, не мають на увазі, що окрема людина буквально заснувала ту або іншу релігію. Вважають, що вона зіграла визначальну роль у консолідації вже існуючих у даній групі вірувань і культів.

У всіх релігіях одкровення можна виділити етапи, дуже схожі між собою. Спочатку з'являється сам майбутній основоположник, що ходить з місця на місце, навчає, але нічого не записує. Згодом він збирає навколо себе групу учнів. Життя такої групи пов'язане простими стосунками і релігійними практиками. Наступним етапом стає смерть учителя. Ніхто з учнів не в змозі замінити померлого вчителя. Відбувається реорганізація групи, а сам померлий учитель стає об'єктом шанування. Цей момент є новою стадією, група припиняє бути групою учнів, а стає першою громадою майбутньої релігії. Розвиток релігійної організації висуває на перший план харизматичність не персональну, а вже групову. Об'єднавчим елементом у цей період є скоріше культ, аніж вчення. Але з моменту встановлення організаційної дисципліни перша громада переходить у нову формацію — церкву. У цій формації головна увага приділяється розвитку віронавчальної доктрини, формулюються основні положення віри й культу, усна традиція стає письмовою, з'являється канон Священного

Писання, а з ним і принципи правдивості, ересі, розколу. Цей процес пов'язаний з розрізненням священнослужителів (кліру) і простих віруючих (мирян). Становлення церковної організації не завжди відбувається так гладко — часто воно досить складне, наштовхується на опір і не позбавлене спроб повернення до первинних форм. Але в основному все відповідає приблизно описаній схемі.

Існують інші критерії для класифікації релігій:

- кількість віруючих та їх питома вага в загальній чисельності населення (статистичний);
- ареал поширення (картографічний);
- форми поширення: дискретні, тобто розкидані по всьому світі (іудаїзм, кришнаїзм), і континуальні, тобто поширені компактно по країнах і континентах (християнство, іслам);
- правовий статус (релігії, що підтримуються державою; релігії, що не підтримуються державою; релігії, до яких держава ставиться нейтрально);
- державний статус (релігії, що мають статус державних; релігії, статус яких не закріплений державними документами; релігії національних меншин);
- рівень організації (жорстко централізовані, нежорстко централізовані, децентралізовані релігії).

Релігії також можуть бути:

- політеїстичними (великий пантеон богів) і монотеїстичними (єдинобожжя);
- урбаністичними (міськими) і сільськими.

Виклад матеріалу в даному посібнику побудовано відповідно до найбільш поширеної і загально визнаної схеми, що охоплює розвиток релігії з найдавніших часів до сьогодення. Ця схема заснована на географічному й етнографічному принципі. Якщо релігія функціонує в межах одного роду або племені, то вона називається **родоплемінною**. Це визначення враховує не тільки принцип сповідання, а й його спосіб. Родоплемінні релігії дуже тісно пов'язані з життям цього племені, виражають його традиції, спосіб життя, політичні, суспільні, економічні і культурні особливості, відбивають думки й почуття членів групи, санкціонують її звичаї й обряди. Родоплемінні релігії в основному є релігіями природними, але не всі природні релігії є родоплемінними.

Більш поширені релігії **етнічні** та **регіональні** (національно-державні), пов'язані з існуванням якої-небудь нації або держави. По-

дібно до релігій родоплемінних, вони відбивають не тільки географічний або етнографічний принцип, а й спосіб існування. Національно-державні релігії втілюють більш високий рівень розвитку того суспільства, в якому вони існують.

Від родоплемінних та національно-державних релігій відрізняються **світові релігії**, оскільки вони не обмежуються ні етнічними групами, ні територією, але можуть охоплювати — якщо не реально, то принаймні в ідеалі — будь-яку територію і будь-яку людину. Існують вони в різних політичних, суспільних і економічних системах. Послідовники світових релігій, ґрунтуючись на своєму вченні, хочуть висловити потреби й бажання не одного племені або народу, але всіх людей.

Нові релігійні рухи (*нетрадиційні релігії*), що з'явилися у великій кількості останнім часом, генетично походять від одної з національно-державної або світової релігії, але вже не пов'язують себе з нею, претендуючи на власну унікальність і універсальність.

Таким чином, можна представити наступну класифікацію релігій:

- 1) ранні (родоплемінні, первісні) форми релігії (фетишизм, тотемізм, анімізм, магія, шаманізм тощо);
- 2) етнічні та регіональні (національно-державні релігії), поширені в межах певної держави або у певних народів (іудаїзм, індуїзм, зороастризм тощо);
- 3) світові релігії (буддизм, християнство, іслам);
- 4) нові релігійні рухи (нетрадиційні релігії).

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. Релігія — особливий комплекс поглядів і дій, заснований на вірі в існування Надприродного і можливість спілкування з ним.

2. Релігія неможлива без віри, проте віра можлива без релігії. Релігія в суспільстві функціонує у вигляді особливого роду організацій (група, громада, деномінація, церква, секта).

3. Релігія є природним, необхідним компонентом життя як окремої людини, так і суспільства в цілому. Віруючим релігія надає певний сенс їх існування. Релігія обґрунтовує морально-ціннісні засади суспільства й освячує своїм авторитетом систему державної влади.

4. Існує багато теорій щодо сутності виникнення релігій. Усі вони умовно поділяються на дві групи — світські й богословські. Світські теорії вважають, що саме природа людини, перенесена на навколишній світ, стала осно-

вою уявлень про надприродні сили й богів. Богословські ж виходять з того, що існує якась надприродна сила (Бог, боги, духи тощо) і що ця сила й дарувала людям релігію, впливає на людину, так чи інакше взаємодіє з нею.

5. Серед багатьох можливих критеріїв класифікації релігій найчастіше використовується поділ релігій на первісні, етнічні та регіональні (національно-державні), світові й (нові релігійні рухи) нетрадиційні релігії.

ЗАПИТАННЯ:

1. Які точки зору на структуру релігії Вам відомі?
2. Яка з відомих Вам складових релігії є визначальною? Чому Ви так вважаєте?
3. У чому полягає розвиток віровчення, культової практики і релігійної організації в історії релігії?
4. Що таке релігійна свідомість і яка її роль у житті віруючої людини та релігії взагалі?
5. Яка принципова різниця в поглядах на походження релігії представників світської науки і віруючих людей?
6. Які функції виконує релігія щодо людини й суспільства? У чому полягає істотна різниця в здійсненні цих функцій у минулому й у наш час?
7. Які критерії класифікації релігій?

ЗАВДАННЯ

1. Про яку теорію походження релігії йдеться у наступному висловлюванні: «Якщо ми хочемо зрозуміти сутність наших уявлень про божество, то повинні будемо визнати, що словом Бог люди завжди позначають найбільш приховану, далеку і невідому причину явищ, що спостерігаються ними, вони вживають це слово лише в тих випадках, коли перестають розбиратися в механізмі природних і відомих їм причин... Так неуттво і слабкість людини роблять її марновірною». Доведіть свою точку зору.

2. Яку теорію походження релігії поділяє автор наступного висловлювання: «За сутністю своєю релігія є окреме явище, що має тільки індивідуальне значення і як таке не піддається об'єктивному формулюванню. Звичайно, спроби зодягнути зміст і сенс релігії у філософську форму ніколи, напевно, не припиняться, оскільки це прагнення занадто глибоко закладено в природу людського розуму; але ці спроби мають для релігії лише другорядне значення і не можуть дати санкцію вірогідності тим почуттям, на яких вона заснована і з яких релігійні люди черпають свої спонування і свою впевненість в об'єктивній істинності їхньої віри... Я дійсно думаю, що почуття є найглибше джерело релігії, а філософські і богословські побудови є тільки вторинною надбудовою, подібної до перекладу оригіналу на чужу мову». Обґрунтуйте свою позицію.

3. Про яку релігійну функцію говориться в наступній притчі про Лазаря: «Один чоловік був багатий, і зодягався в порфіру й віссон, і щоденно розкішно бенкетував. Був і вбогий один, на ім'я йому Лазар, що лежав у воріт його, струпями вкритий, і бажав годуватися кришками, що зо столу багатого падали; пси ж приходили й рани лизали йому... Та ось сталося, що вбогий умер, і на Авраамове лоно віднесли його Анголи. Умер же й багатий, і його поховали. І, терплячи муки в аду, звів він очі свої, та й побачив здаля Авраама та Лазаря на лоні його. І він закричав та сказав: Змилуйся, отче Аврааме, надо мною, і пошли мені Лазаря, нехай умочить у воду кінця свого пальця, і мого язика прохолодить, бо я мучуся в полум'ї цім!... Авраам же промовив: Згадай, сину, що ти вже прийняв за життя свого добре своє, а Лазар так само лихе; тепер він тут тішиться, а ти мучишся» (Лк. 16:19–25).